

Runāšanas verbu izpēte Intas Freimanis darbos

Study of speech verbs by Inta Freimane

Svetlana Polkovņikova

Daugavpils Universitāte

Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401

E-pasts: svetlana.polkovnikova@du.lv

Valodnieci Intu Freimani var uzskatīt par runāšanas verbu semantikas izpētes aizsācēju, jo tūlīt pēc viņas darbu publicēšanas 20. gs. 60.–70. gados Latvijas zinātnes aprītē stabili ienāk šīs verbu grupas terminoloģisks apzīmējums *runāšanas verbi*. Runāšanas vārdiem I. Freimane ir veltījusi vairākus atsevišķus pētījumus vai aplūkojusi tos ar kopsakarā esošām verbu grupām. Detalizētāk verbu semantikas analīzei I. Freimane pievērsusies 20. gs. 70. gados, kad 1975. gadā tiek publicēts viņas raksts „Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība”, kurā autore dod vispārīgu ievirzi latviešu valodas trīspersonu verbu tematiskās klasifikācijas un saistāmības pētīšanā. Ieceri strukturēt latviešu valodas trīspersonu verbus valodniece realizē 1976. gada publikācijā „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības”. Šajā pētījumā autore ne tikai izvirza runāšanas verbu distributīvā apraksta principus un aplūko galvenās runāšanas verbu saistāmības īpatnības, bet arī pirmoreiz latviešu valodniecībā sniedz runāšanas verbu definējumu. Strukturējot runāšanas verbu grupu, I. Freimane akcentē, ka verba attiecināšana uz kādu leksiski semantisko grupu ir visai nosacīta, jo semantisko attieksmju ziņā runāšanas verbi ir cieši saistīti ar citām grupām. 1983. gadā iznāk I. Freimanis mācību līdzeklis „Skaņu verbi latviešu valodā”, kurā valodniece konsekventi norobežo runāšanas verbus un „īstos” jeb „tīros” skaņu verbus un izvērsti aplūko tikai skaņu verbus. 2008. gadā I. Freimane publicē monogrāfiju „Trešā persona latviešu verbu sistēmā”, kurā margināli min runāšanas verbus, neizvēršot to plašāku analīzi. Nenoliedzami, I. Freimanis pētījumi arī mūsdienās nav zaudējuši savu teorētisko un praktisko nozīmību ne tikai verbu, bet visas latviešu valodas leksiskās sistēmas izpētes kontekstā.

Atslēgvārdi: Inta Freimane; runāšanas verbi; leksiski semantiskā grupa; nozīme; semantiskais elements.

Latviešu valodniecībā par runāšanas verbu¹ semantikas izpētes aizsācēju var uzskatīt Intu Freimani, jo tūlīt pēc viņas darbu publicēšanas 20. gadsimta

¹ Konsekvences labad šajā rakstā paturēts Intas Freimanis biežāk lietotais termins *runāšanas verbi*.

60.–70. gados Latvijas zinātnes apritē stabili ienāk termins *runāšanas verbi* (vēlāk arī *runas verbi*). Kaut gan savos pētījumos I. Freimane dod priekšroku terminam *runāšanas verbi*, viņa (1993, 13) atzīst, ka „.. mēs runājam par *runas verbiem* un par *runāšanas verbiem* vienā un tajā pašā nozīmē”. Jāteic, ka līdz šim latviešu valodnieciskajā literatūrā pastāv divu terminu lietojums: *runāšanas verbi*, piem., L. Zilbertes (1988), M. Poišas (2001), Dz. Paegles (2003), I. Kuplās (2005) darbos, *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* (Skujiņa 2007), un *runas verbi*, piem., S. Murānes (Murane 1998 u. c.), S. Polkovņikovas (2010 u. c.) pētījumos. Lielāka dažādība šīs leksikas grupas terminoloģiskā izpratnē vērojama pētījumos, kas balstās uz angļu, vācu vai krievu valodas materiālu, sal.: *speech act verbs* (runas aktu verbi), *verbs of speaking, verbs of saying* (runāšanas verbi), *Verben des Sagens* (runas verbi), *Kommunikationsverben* (komunikatīvie verbi), *Sprachverben* (runāšanas verbi), *Sprechaktverben* (runas aktu verbi), *глаголы речи* (runas verbi), *глаголы говорения* (runāšanas verbi), *глаголы речевой деятельности* (runas darbības verbi), *глаголы речемышлительной деятельности* (verbālās domāšanas verbi), *наименования процессов речи* (runas procesa nosaukumi), *номинации говорения* (runāšanas nominācijas), *номинации процессов говорения* (runāšanas procesu nominācijas), *глаголы устной речи* (mutiskas runas verbi) u. c. Nereti pamišus lietoti vairāki terminoloģiski dubleti vai latīniskais nosaukums *verba dicendi* (Polkovņikova 2010, 11–12). Tas, bez šaubām, uzskatāmi ilustrē ne tikai šīs verbu grupas terminoloģiska apzīmējuma, bet arī analīzes un aprakstīšanas problemātiku.

Dažādu valodu runāšanas verbu semantikas izpētes aktualizācija, kas bija vērojama 20. gs. otrajā pusē, lielā mērā saistāma ar semasioloģijas attīstību un komponentu analīzes metodes izveidošanos un izmantošanas iespējām leksikas analīzē. Anatolijs Kuzņecovs (*Anatolij Kuznecov* 1980, 8), runājot par komponentu analīzes pozitīvajām un negatīvajām iezīmēm, norāda, ka diskusijā par kādas analīzes piemērotību vai nepiemērotību svarīgākais arguments ir nevis tās teorētiskā, bet gan praktiskā nozīme. Savukārt Ludmila Babenko (*Ljudmila Babenko* 1997, 18) akcentē, ka komponentu analīzes metode un tās elementi – identifikāciju, definīciju, transformāciju un opozīciju metode – ir ļoti pateicīgi leksikas pētīšanai. Izmantojot komponentu analīzes metodi, vārda nozīme tiek dalīta sīkākos semantiskajos elementos jeb sēmās. I. Freimane monosēmas (nozīmes, leksiski semantiskā varianta) sastāvdaļu nosaukšanai lieto terminu *semantiskais elements*. Viņa raksta: „Vārdu semantiskajā analīzē nepietiek ar monosēmu kā veselumu. Lai atklātu semantiskās attieksmes kā pašā monosēmas saturā, tā arī attieksmē pret citām monosēmām, šī monosēma, respektīvi, tās galvenais jēdzieniskais komponents jāatdala (jāstrukturē). Valodniecībā izmanto ļoti daudz terminu monosēmas sastāvdaļu nosaukšanai. Termins „semantiskais elements” ir vispieņemamākais monosēmas galvenā komponenta – jēdzieniskā satura – sastāvdaļu

nosaukšanai, jo tas ir pietiekami konkrēts un atbilst attiecīgās vienības jēgai.” (Freimane 1983, 9) Jāteic, ka komponentu analīzes metode joprojām nav zaudējusi savu aktualitāti, jo, kā savā promocijas darbā raksta I. Kuplā (2013, 6): „Sistēmiskās attieksmes starp vārdiem vieglāk pamanāmas un precīzāk aprakstāmas nelielās leksikas grupās, ko veido kopīgi semantiskie elementi, kā arī analizējot vārdu saistāmību.”

Runāšanas vārdiem I. Freimane ir veltījusi vairākus atsevišķus pētījumus vai aplūkojusi tos ar kopsakarā esošām vārdu grupām. Atskatoties uz saviem pirmajiem pētījumiem, I. Freimane norāda, ka to galvenie virzieni ir saistīti ar vārdu semantisko klasifikāciju un saistāmību, valences teorijas jautājumiem, vienkārša teikuma sintakses teoriju. Īpaši ir pētīts viens latviešu valodas trešās personas vārdu leksiski semantiskais tips – skaņu vārdi (Freimane 2008, 4). Jau 20. gs. 60. gados I. Freimane publicē pirmos pētījumus, kas veltīti vārdu analīzei un kuros autore pievērš uzmanību tam, ka vienpersonas skaņu vārdus, kas apzīmē dažādas skaņas, trokšņus vai dzīvnieku radītas skaņas, trīspersoniski lieto galvenokārt dažāda veida runāšanas (kliegšanas, bāšanās, murmurnāšanas, dziedāšanas u. tml.) nozīmē, piem., *meitas smilkstēja dziesmu meldīpus* (ME III 963), *ko tu zoviedz kā negudrs?* (ME IV 782) u. c. (Freimane 1965, 30).

Detalizētāk vārdu analīzei I. Freimane pievēršas 20. gs. 70. gados, kad 1975. gadā tiek publicēts viņas raksts „Vārdu tematiskā klasifikācija un saistāmība”. Autores iecere bija dot vispārīgu ievirzi latviešu valodas trīspersonu vārdu tematiskās klasifikācijas un saistāmības pētīšanā un veidot materiālu bāzi turpmākai vārdu valences izpētei. I. Freimane (1975, 8) uzsver: „Lai klasificētu vārdus, jāatrod kopējie semantiskie elementi vispirms plašākam, pēc tam arvien šaurākam vārdu klāstam. [...] Galvenais kritērijs vārdu klasificēšanai leksiski semantiskajās grupās ir vārda nozīmju (leksiski semantisko variantu) kopējie semantiskie elementi.”

Tādējādi, ņemot vērā raksturīgāko integrējošo semantisko pazīmi, I. Freimane izceļ atsevišķas vārdu leksiski semantiskās grupas, tostarp arī runāšanas vārdus (jāatzīst, ka minētajā darbā šāds apzīmējums vēl netiek lietots, tas parādās 1976. gada publikācijā). Sistematizējot runāšanas vārdus, autore balstās uz darbības denotatīvajām pazīmēm un izdala vairākas leksiski semantiskās grupas: vārdi ar fizioloģiska procesa nozīmi: vārdi ar nozīmi „runāt ar traucējumiem, defektiem”: *stostīties, stomīties*; vārdi ar fizioloģiskas darbības nozīmi: vārdi ar nozīmi „radīt skaņas”: *artikulēt, palatalizēt, aurot, bļaut, bubināt, burkšķēt, dīkt, dūkt, gārgt*; vārdi, kas nosauc personas attieksmi (pret ko, pret kādu): *sarunāt, saskaņot, solīt* u. c.; vārdi, kas nosauc komunikāciju, sazināšanos: *čukstēt, debatēt, klāstīt* utt. (Freimane 1975, 24–36). Trīspersonu vārdu klasifikācijas nobeigumā autore izsaka kādu būtisku piebildi, ka atsevišķas leksiskās grupas var izraisīt pārdomas un šaubas gan tajās ietverto vārdu ziņā, gan arī to semantisko grupu ziņā, kurās tie ietilpināti, jo semantiskā klasifikācijā bieži noteicošā ir subjektīva izjūta (Freimane 1975, 37).

Ideju par trīspersonu verbu klasifikāciju I. Freimane attīstījusi tālāk, apkopojot nozīmīgākās atziņas 1976. gada publikācijā „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības”. Šajā pētījumā autore ne tikai izvirza runāšanas verbu saistāmības principus un to īpatnības, bet arī piedāvā paraugus runāšanas verbu distributīvam raksturojumam. Svarīgi, ka šajā darbā pirmoreiz latviešu valodniecībā sniegts runāšanas verbu definējums. „Runāšanas verbi ir daļa no skaņu vārdiem. Skaņu vārdi veido leksiski semantisko grupu ar kopīgu integrējošo semantisko elementu. Pēc diferencējošiem semantiskiem elementiem skaņu vārdus var iedalīt apakšgrupās (leksiski semantiskajās grupās): 1) vārdi, kas nosauc cilvēka radītas skaņas (trīspersonu vārdi), 2) vārdi, kas nosauc dzīvnieku radītas skaņas, 3) vārdi, kas nosauc dabā radušās skaņas vai trokšņus (vienpersonas vārdi),” raksta I. Freimane (1976, 84). Savukārt pēc cilvēku darbības veida trīspersonu skaņu vārdus I. Freimane (1976, 85) iedala trīs apakšgrupās: a) runāšanas vārdus, b) vārdus, kas nosauc muzicēšanu, c) vārdus, kas nosauc cita veida cilvēka apzināti radītas skaņas.

Valodniecībā jau ir izveidojusies zināma tradīcija analizēt runāšanas vārdus kā vienu no skaņu vārdu segmentiem. Tā šādu pieeju savos darbos atklāj Natālija Sidorova (*Natalija Sidorova*), kura, tāpat kā I. Freimane, pauž viedokli, ka visiem skaņu vārdiem piemīt vairākas kopīgas iezīmes, piem., semantiskā pamatpazīme ‘skaņa’ un vispārīga nozīmes formula ‘radīt skaņu’. Taču minētie kritēriji vienlīdz attiecināmi arī uz runāšanas vārdiem, tāpēc, kā akcentē N. Sidorova (1976, 186–191), runāšanas un skaņu vārdus nošķiršanai jāizvēlas vēl daži papildu kritēriji: pirmkārt, darbības subjekta vispārinātā semantika (skaņu vārdi ar subjektu ‘priekšmets’ un skaņu vārdi ar subjektu ‘dzīva būtne’), otrkārt, vārda gramatiskā pazīme ‘transitivitāte’ (tā skaņu vārdiem vispār nepiemīt).

Svarīgi, ka 1976. gada pētījumā I. Freimane formulējusi arī runāšanas vārdus grupas strukturācijas likumsakarības, proti, runāšanas vārdi ir leksiski semantiskā grupa, ko veido trīspersonu skaņu vārdi ar integrējošo semantisko elementu „artikulētas komunikatīvi nozīmīgas skaņas”. Šis integrējošais semantiskais elements vienlaikus kļūst par diferencējošo semantisko elementu, kas nošķir runāšanas vārdus no citiem skaņu vārdiem. Par vienojošo centrālo vārdu runāšanas vārdus grupā I. Freimane (1976, 86–87) uzlūko vārdu *runāt*, kurš savā pamatnozīmē nesatur diferencējošos semantiskos elementus salīdzinājumā ar pārējiem runāšanas vārdiem. Nozīmīga diferencējošā semantiskā elementa nav arī vārdiem *teikt* un *sacīt* (pamatnozīmēs). Ar centrālo vārdu *runāt* un ar vārdiem *teikt* un *sacīt* iespējams skaidrot visu runāšanas vārdus nozīmes.

Runāšanas vārdus izpētes vēsturē līdzīgas atziņas pāduši arī citi valodnieki. Piem., Leonīds Vasiļjevs (*Leonid Vasil'ev*), kurš ir viens no krievu valodas runāšanas vārdus semantikas izpētes pamatlicējiem, akcentē, ka, strukturējot kādu semantisko grupu, par galveno pazīmi lietderīgi izmantot centrālo

un perifērisko semantisko komponentu nošķiršanu. L. Vasiļjevs (1985, 48) min, ka centrālie jeb identificējošie semantiskie komponenti veido noteiktas semantiskās klases kopīgu nozīmi, savukārt perifērisko jeb diferencējošo semantisko komponentu sastāvs var būt variabls. Krievu valodā par runāšanas verbu jēdzienisko identifikatoru var uzskatīt verbu *говорить* 'runāt'. Verba *runāt* īpašo lomu un vietu leksikas sistēmā savos pētījumos uzsver arī Anna Zaļiņņaka (*Anna Zalizņjak* 2006, 186), kura ir vienisprātis ar Annu Vežbicku (*Anna Wierzbicka*), Juriju Apresjanu (*Jurij Apresjan*) u. c. valodniekiem, kuri domā, ka verbu *говорить* 'runāt' var uzskatīt par semantisko primitīvu, t. i., elementu, kuru nevar sīkāk sadalīt un kurš kā nozīmes komponents ietilpst daudzu vārdu skaidrojumos.

Tātad, pamatojoties uz integrējošo un diferencējošo elementu savstarpējām attieksmēm, I. Freimane runāšanas verbus iedala verbos ar vispārēju runāšanas nozīmi un konkrētas nozīmes verbos. Kā secina I. Freimane, verbu ar vispārīgā runāšanas nozīmi semantiskajā struktūrā bez kopējā integrējošā semantiskā elementa ietilpst diferencējošie semantiskie elementi ar samērā mazu nozīmību, piem., *bilst*, *runāt*, *sacīt*, *teikt*, *minēt*, *dēvēt* u. c., savukārt pārējo apakšgrupu verbu nozīmes veido gan kopējais integrējošais semantiskais elements 'runāt' (vai tā ekvivalenti 'teikt' un 'sacīt'), gan diferencējošie elementi, kuri atklāj atsevišķus darbības norises aspektus. Kopumā I. Freimane (1976, 86–87) konkrētas nozīmes runāšanas verbus apvieno sešās leksiski semantiskajās apakšgrupās: 1) verbi, kas nosauc runāšanas veidu: *bērt*, *blāustīties*, *čivīnāt* u. c. (galvenokārt konteksta runāšanas verbi), 2) verbi, kas nosauc domas saturu: *baumot*, *lielīties*, *melot* u. c.; šiem verbiem satura nosaukums ietverts verba semantiskajā struktūrā kā kā semantiskais elements, piem., *baumot* – semantiskais elements „baumas”, *melot* – semantiskais elements „meli” u. tml., 3) verbi, kas nosauc savstarpēju darbību runājot: *bārties*, *čukstēties*, *debatēt*, *pārrunāt* u. c., 4) verbi, kas nosauc vienpusēju dalību, runājot savstarpējā kontaktā: *jautāt*, *prasīt*, *vaicāt*, *atbildēt*, *atcirst*, *iebilst* u. c., 5) verbi, kas nosauc iedarbību uz kādu runājot: *aicināt*, *komandēt*, *pavēlēt*, *pierunāt* u. c., 6) verbi, kas nosauc runājot izteiktu emocionālu attieksmi un vērtējumu: *slavēt*, *uzteikt*, *pelt*, *bārt*, *rāt*.

Aptuveni tāds pats runāšanas verbu kvalitatīvi kvantitatīvais raksturojums atrodams arī citu lingvistu darbos, taču, kā atzīst I. Freimane, verba attiecināšana uz kādu leksiski semantisko grupu ir visai nosacīta, jo verbiem piemīt semantisko pazīmju daudzums un daudzveidība. Turklāt semantisko attieksmju ziņā runāšanas verbu grupa ir cieši saistīta ar domāšanas verbiem, jo pie runāšanas verbiem nosacīti var pieskaitīt arī verbos, kuru semantiskajā struktūrā ir semantiskais elements ar domas satura nozīmi un kas saistījumā ar tiešo runu, palīdzteikumu vai citu runāšanas verbu apkaimei raksturīgu locekli nosauc runāšanu. Tādi ir, piem., verbi, kas nosauc prāta darbību: *konstatēt*, *prātot*, *secināt*, *sprīst* (semantiskais elements ar runāšanas satura nozīmi „teikt

konstatējumu, teikt vērtējumu” u. tml.), verbi, kas nosauc psihisku stāvokli (piem., *gavilēt* „runājot paust gaviles”, *dusmoties* „runājot paust dusmas”) (Freimane 1976, 102).

Arī Zinaīda Ničmane (*Zinaida Nichman* 1987, 52–56), pētot krievu valodas runāšanas verbu semantiskos sakarus, konstatē, ka semantisko attieksmju ziņā tie ir cieši saistīti ar domāšanas vārdiem, jo *runāt* nozīmē arī paust domas, savukārt t. s. mentālie jeb domāšanas vārdi savā semantiskajā struktūrā droši vien ietver runāšanas nozīmi, piem., *философствовать* ‘filozofēt’, *рассуждать* ‘spriest’ u. c. Divu – runāšanas un domāšanas – leksiski semantisko grupu mijiedarbības jautājums skarts arī Svetlanas Antonovas (*Svetlana Antonova* 2002, 131–140) pētījumā, kur autore norāda, ka verbu sistēmā runāšanas verbu leksiski semantiskā grupa ieņem centrālu vietu, jo tikpat būtisks objektīvajā īstenībā ir tās denotāts – runa. Nereti domāšanu pielīdzina iekšējai runai, bet runāšanu – domas izpausmei, tāpēc valodā ar vienu un to pašu verbu var nosaukt gan runāšanas, gan domāšanas procesus un otrādi, piem., *судить* ‘spriest’.

Savukārt L. Babenko (1997, 19) raksta: „Aplūkojot pētījumus par verbu sistematizācijas iespējām, nākas secināt, ka lielākā daļa empīrisko klasifikāciju ir veidota, balstoties uz pieņēmumu, ka īstenībā verba nozīmes ietver tikai vienu klasificējošu sēmu. Tas vērojams tādu verbu grupu izcelšanā kā runāšanas vārdi, kauzātie vārdi, modālie vārdi u. c. Taču realitātē situācija ir daudz sarežģītāka, jo principā adekvāta ir klasifikācija pēc vairākām pazīmēm – kad katrs vārds tiek identificēts pēc visām raksturīgākajām sēmām. Taču šāda klasifikācija vēl ir nākotnes jautājums.” Iespējams, tieši tāpēc, ka semantikas ziņā runāšanas verbu grupa korelē ar citām verbu grupām un ne vienmēr runāšanas vārdus iespējams nošķirt no kopsakarā esošām verbu grupām, tos aplūko nediferencējot, piem., kā jūtu, domāšanas un runāšanas vārdus, runāšanas, intelektuālās darbības un emocionālās darbības vārdus, mentālos vārdus, runāšanas, uztveres un domāšanas vārdus, onomatopoētiskos vārdus, skaņu vārdus u. c. (Polkovņikova 2010, 13). Šai sakarā pievērš uzmanību I. Freimanes doma (1976, 102), ka „runāšanas verbu grupā var izdalīt patstāvīgas nozīmes runāšanas vārdus un konteksta runāšanas vārdus. Ar patstāvīgajiem runāšanas vārdiem saprot vārdus, kuru nozīmi pamatnozīmē vai visā leksiski semantisko variantu sistēmā (polisēmiskiem vārdiem) saista ar runāšanu. Par konteksta runāšanas vārdiem sauc vārdus, kuriem runāšanas nozīme ir konsituatīvi nosacīta”.

Verbu rūpīgas un detalizētas analīzes rezultātus I. Freimane apkopojusi arī mācību līdzeklī „Skaņu vārdi latviešu valodā” (publicēts 1983. gadā). Tajā viņa konsekventi norobežo pētāmo objektu, norādot, ka tie ir tikai skaņu vārdi. Jau pētījuma ievadā I. Freimane (1983, 3, 13–14) precizē, ka skaņu verbu grupēšanas pamatā ir tradicionāla pieeja: iedalījums runāšanas vārdos un „īstajos” jeb „tīrajos” skaņu vārdos, jo abu grupu vārdi atšķiras gan semantiski,

gan pēc valentā faktora, tāpēc tie jānorobežo savā starpā. Par galveno kritēriju skaņu verbu norobežošanā valodniece izmanto darbības subjekta vispārināto semantiku, resp., vai darbības subjekts ir dzīva būtne vai priekšmets, parādība. I. Freimane uzsver, ka *dzīus* un *nedzīus* ir universālas kategorijas, kuras lietderīgi izmantot, raksturojot ierobežojumus vārdu lietojumā. Pirmajā grupā ietilpst runāšanas verbi un vēl dažas citas no runāšanas vārdiem ļoti atšķirīgas verbu grupas, ko daļa atkarībā no tā, vai subjekts ir persona vai citas dzīvas būtnes. Runāšanas verbi pieder pie vārdiem ar vienotājelementu 'artikulēta balss skaņa'.

Vēlāk latviešu valodniecībā šādu pieeju – runāšanas verbu norobežošanu no pārējiem skaņu vārdiem – savos pētījumos popularizējuši arī citi valodnieki. Piem., Elga Kagaine (1992, 152) pauž viedokli, ka gan izloksnēs, gan arī literārā valodā raksturīga parādība verbālo sekundāro leksiski semantisko variantu veidošanās procesā ir dažādu priekšmetskaņu un ar dabas parādībām saistīto skaņu verbu pārņemšana uz cilvēku dzīves sfērām, galvenokārt to lietošana runas procesa apzīmēšanai. Arī Svetlana Murāne (2003, 117) raksta, ka tradicionāli skaņu verbu leksiski semantiskajā grupā izceļ šādas verbu apakšgrupas: dzīvniekskaņu verbi, priekšmetskaņu verbi un verbi, kas nosauc cilvēka radītās skaņas, un minēto iedalījumu pamato leksiskās nozīmes struktūrā implicētā subjekta sēma. Savā pētījumā, kurš veltīts krievu un latviešu valodas dzīvniekskaņu un priekšmetskaņu verbu semantiskajai analīzei, S. Murāne (2003, 110) secina, ka skaņu vārdiem bieži vien ir nozīmes nianse vai atvasinātā nozīme, kas nosauc cilvēka radītās skaņas, resp., runāšanu, piem., *ворковать* – *dūdot*, *мякать* – *vaukšķēt*, *ципеть* – *sēkt*, *марашметь* – *tarkšķēt* u. c.

Parasti vārdu semantiskā analīze ir cieši saistīta ar skaidrojošo vārdnīcu leksikogrāfisko analīzi. Kā akcentē S. Murāne (2003, 36–37), semasioloģijā leksiskās nozīmes sēmu sastāva eksplicēšana, pamatojoties uz ekscerptiem no skaidrojošajām vārdnīcām, ir samērā vienkāršs un ierasts paņēmieni. Skaidrojošās vārdnīcas ir jebkura semantiskā pētījuma avots, tāpēc definīciju kvalitātei nereti ir galvenā loma pētījuma tapšanā. Vēl viens faktors, kurš motivē pievērsties leksikogrāfisko avotu analīzei, ir noteiktas vārdu grupas semantizācijas iespējas. Lingvistiskajā literatūrā vairākkārt ir uzsvērti tieši verbu semantizācijas problēma, kas, pēc Valentīnas Čerņakas (*Valentina Chernjak* 2000, 177–178) domām, skaidrojams ar to, ka runāšanas verbi pieder pie t. s. konkrētajiem vārdiem, kuru leksiskajai nozīmei piemīt semantisko pazīmju dažādība.

Apkopojot un analizējot runāšanas verbu definīcijas „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (www.tezaurs.lv), var secināt, ka lielākoties minēto verbu skaidrojumiem piemīt zināms sistēmisms – tie veidoti kā definīcijas pēc vienas vispārinātas formulas. Runāšanas verba skaidrojums modelēts, izmantojot hiperonīmu *runāt* vai tā ekvivalentus saistījumā ar precizējošiem vārdiem, kuri atklāj darbības denotatīvās pazīmes. Piem., *plāpāt* – sarunāties par ko

nenozīmīgu, mazsvarīgu, runāt ko nenozīmīgu, mazsvarīgu, arī nevajadzīgu, *murmināt* – klusu, ātri, neskaidri teikt, runāt, *izšaut* – ātri, arī īsi pateikt, *stomīties* – runāt nedroši, vilcinoties, parasti aiz neziņas, šaubām utt. Tikai retumis runāšanas verba skaidrojumā izmantots sinonīmiskais skaidrojums, resp., vārda nozīme atklāta tikai ar sinonīmu vai sinonīmiem, neizmantojot plašāku semantisku aprakstu, piem., *mēlot* – pļāpāt. Arī tenkot. Šāda reducētā skaidrojuma dēļ runāšanas verba semantisko elementu struktūru iespējams eksplīcēt tikai nozīmes transformācijas rezultātā, sal.: *mēlot* – sarunāties par ko nenozīmīgu, mazsvarīgu, runāt ko nenozīmīgu, mazsvarīgu, arī nevajadzīgu; arī izplatīt tenkas, parasti sarunā. Dažkārt runāšanas verba nozīmes skaidrojumu var raksturot kā kombinētu, jo to veido definīcija kopā ar sinonīmu vai sinonīmiem, kuri veic skaidrojuma papildelementu funkciju un ļauj panākt informācijas lielāku konkrētību, piem., *zūdities* – izteikt neapmierinātību, sarūgtinājumu; gausties, žēloties, arī bažīties *skandēt* – runāt (saistītā valodā rakstītu tekstu) uzsvērti ritmiski, izceļot zilbju kvantitāti, runas melodiju; arī deklamēt.

Ekscerpējot no skaidrojošajām vārdnīcām runāšanas verbu definīcijas, sporādiski konstatēts skaidrojuma modelis, kur vienu no semantiskajiem elementiem realizē substantīviskas sēmas, kuras ar šķirkļa vārdu ir saistītas derivatīvājās attieksmēs, sal.: *tenkot* – izplatīt *tenkas*, parasti sarunā (sal.: *tenkas* – nepārbaudītas, bieži vien nepamatotas, nepatiesas ziņas, parasti par notikumiem, attiecībām sadzīvē. Saruna, kurā izplatās šādas ziņas, arī baumas), *atjokot* – ar *jokiem* atrunāties (sal.: *joks* – vārds, izturēšanās, kas uzjautrina, izklaidē, izraisa smieklus). Diemžēl šādu tautoloģisku skaidrojumu nevar atzīt par veiksmīgu, jo tas apgrūtina runāšanas verbu nozīmes uztveri un izpratni.

Kopumā veiktā latviešu valodas runāšanas verbu leksikogrāfiskā analīze rāda, ka daudzos gadījumos skaidrojošajā vārdnīcā šī leksikas daļa semantizēta pēc līdzīga modeļa: to veido viena verbāla vārdkopa (vai vairākas), kas ļauj precīzi un pārskatāmi atveidot verba semantisko struktūru. Tikai atsevišķos gadījumos runāšanas verbu nozīme raksturota pēc citiem modeļiem, kas arī vērtēts nedaudz kritiskāk.

20. gs. 80. gados lingvistikā aktualizējās jautājums par jaunu leksikogrāfisko avotu izstrādi, kas balstītos ne tikai teorētiskajos pētījumos par noteiktas leksikas grupas īpatnībām, bet arī plašā empīriskajā materiālā. Šādu leksikogrāfisko avotu izstrāde iezīmē jaunu pavērsienu runāšanas verbu analīzē, kas prasījis nopietnus priekšdarbus dažādās lingvistikas nozarēs. Šajā laikā arī I. Freimane savā zinātniskajā darbībā īpašu vietu ierāda skaņu verbu leksikogrāfiskam aprakstam, kas izceļ viņas pētījumu praktisko nozīmību. To apliecina 1984. gadā publicētais mācību līdzeklis „Latviešu valodas skaņu verbi: distributīvs raksturojums”, kur autore piedāvā latviešu valodas skaņu verbu distributīvu leksikogrāfisku modeli un tematiskas vārdnīcas izveides plānu.

Jau ievadā I. Freimane pievērš uzmanību tam, ka vārdnīcā nav ievietoti runāšanas verbi, kaut gan to semantiskajā struktūrā ietilpst skaņas elements,

kas tos vieno ar pārējiem skaņu vārdiem, taču, pirmkārt, runāšanas verbi ir trīspersonu verbi, tie veido ļoti patstāvīgu grupu, un, otrkārt, to saistāmība ļoti atšķiras no skaņu verbu saistāmības, tāpēc nebūtu lietderīgi šos verbus ievietot skaņu verbu vārdnīcā. Kaut gan piedāvātais distributīvais raksturojums attiecas tikai uz priekšmetskaņu un dzīvniekskaņu vārdiem ar burtu *s*, no leksikas ideogrāfiskā apraksta raugoties, tajā I. Freimane (1984, 3–4) formulējusi vairākas vērtīgas atziņas, kas ir ņemamas vērā arī citu verbu semantikas analīzē: 1) verbus aprakstīt vienotā leksikogrāfiskajā sistēmā, skaidrot un ilustrēt to nozīmi, 2) raksturot katra verba saistāmības īpatnības, 3) raksturot galvenos verba saistījuma tipus tematiskā rādītājā. Veidojot verbu leksikogrāfisko aprakstu, autore īpašu uzmanību pievērš piemēru izvēlei, jo, no vienas puses, šajā vārdnīcā atspoguļota saistāmība, ko var konstatēt tikai uz tipisku piemēru pamata, no otras puses, skaņu verbu raksturojumā piemēri ļoti bieži ir pat svarīgāki par verbu nozīmju skaidrojumiem (Freimane 1984, 18).

2008. gadā I. Freimane publicē monogrāfiju „Trešā persona latviešu verbu sistēmā”, kurā margināli min arī runāšanas verbus, neizvērtējot to plašāku analīzi. Valodniece raksta, ka runāšanas verbi pieder pie t. s. trīspersonu vārdiem – tie ir verbi, kas nosauc visas tās darbības, kuras valodas subjekts veic pats vai kurās tas tiek iesaistīts un iesaista citus kā dalībniekus bez ierobežojumiem no personu viedokļa, piem., *lielīties, jautāt, jokot, solīt* u. c. Izmantojot komponentu analīzes metodi un ņemot vērā tipu semantiskos integrētājelementus, runāšanas verbus I. Freimane vispirms iedala agensa semantiskajā laukā, tad – vairākos svarīgākajos leksiski semantiskajos tipos, piem., agensa psihiskais lauks (verbi, kas nosauc personas īpatnību izpausmi (*lielīties*)); agensa intelektuālais lauks (verbi, kas nosauc personas spēju vai gribas izpausmi (*jautāt*)); agensa sociālais lauks (verbi, kas nosauc uzvedību (*jokot*), verbi, kas nosauc komunikāciju (*debatēt, informēt*)). Dažkārt ar nozīmes pārnēsumu skaņu verbus lieto kā trīspersonu verbus. Trīspersoniski dzīvnieku vai priekšmetu darbību verbi tiek lietoti dažāda veida runāšanas, raudāšanas vai smiešanās nosaukšanai, piem.: *Ko tur kladzīnāja par mīlestības sēšanu un mīlestības pļaušanu?* Trešās personas verbi izmantoti arī personifikācijās, salīdzinot nedzīvo pasauli ar cilvēka pasauli, it īpaši dzejā, tēlainā valodā (Freimane 2008, 125; 139).

Tādējādi, pievērsoties vienai no savdabīgākajām latviešu valodas verbu grupām – skaņu vārdiem –, valodniece I. Freimane savos pētījumos akcentējusi daudzus svarīgus valodniecības pamatjautājumus, kuri joprojām nav zaudējuši savu aktualitāti. Balstoties uz apjomīgu un konkrētu lingvistisku materiālu, I. Freimane atklājusi un detalizēti aprakstījusi nozīmīgus leksikas uzbūves mehānismus un runāšanas verbu leksiski semantiskās grupas struktūras iespējas, kā arī piedāvājusi runāšanas verbu identificēšanas un analīzes metodiku. Ievērojams ir I. Freimanes ieguldījums latviešu valodas skaņu verbu ideogrāfiskās vārdnīcas izveidē: viņa izstrādājusi bāzi verbu leksikogrāfiskam aprakstam un formulējusi vairākus būtiskus šāda veida vārdnīcas uzdevumus.

I. Freimanes darbi devuši ierosmi virknei jaunu pētījumu leksikoloģijā, semasioloģijā, sintaksē u. c.; valodnieces paustās atziņas droši var piemērot gan līdzīga, gan atšķirīga lingvistiskā materiāla izpētei.

Literatūra

1. Antonova, Svetlana. 2002. Govorenie i myshlenie: jazykoe modelirovanie i istochniki ego izuchenija. *Voprosy funkcional'noj grammatiki. Sbornik nauchnyh trudov*. 4. Grodno: GrGU, 115–142.
2. Babenko, Ljudmila. 1997. Vzaimodejstvie leksiki i grammatiki pod paradigmaticeskim uglom zrenija (vmesto vvedenija). *Russkaja glagol'naja leksika: peresekaemoš' paradigm: Pamjati Jery Vasil'eony Kuznecovoj*. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 18–29.
3. Chernjak, Valentina. 2000. Semantika chastej rechi i resursy russkoj sinonimiki. *Jazyk. Funkcii. Zhizn': Sbornik statej v chest' professora A. V. Bondarko*. Sankt-Peterburg: RGPU im. A. I. Gercena, 172–184.
4. Freimane, Inta. 1965. Vienpersonas verbi un to trīspersoniskā lietojuma iespējas mūsdienu latviešu valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga: Liesma, 23–31.
5. Freimane Inta, 1975. Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. *Verbu un frazeoloģismu saistāmība*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 3–56.
6. Freimane, Inta. 1976. Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti*. 259. *Valodas sistēma*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 81–106.
7. Freimane, Inta. 1983. *Skaņu verbi latviešu valodā*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
8. Freimane Inta. 1984. *Latviešu valodas skaņu verbi: distributīvs raksturojums*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
9. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
10. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: Latvijas Universitāte.
11. Kagaine, Elga. 1992. *Funkcionālie verbi veclatviešu rakstu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Kuplā, Ieva. 2005. Runāšanas verbu grupas analīze latviešu un lietuviešu valodā L. Muktupāvelas romānā „Šampinjonu Derība” un tā tulkojumā „Pievagrybių testamentas”. *Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes V Studentu zinātniskās konferences „Aktuāli baltistikas jautājumi” tēzes. LU Filoloģijas fakultāte 2005. gada 14.–15. novembris*. Rīga: Latvijas Universitāte, 18–19.
13. Kuplā, Ieva. 2013. *Kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
14. Kuznecov, Anatolij. 1980. *Strukturno-semanticheskie parametry v leksike. Na materiale anglijskogo jazyka*. Moskva: Nauka.
15. Murane, Svetlana. 1998. *Leksika russkogo i latyšskogo jazykov v aspekte sopostavoitel'noj semasiologii (na materiale glagolov zvuchanija)*. Daugavpils: Saule.

16. Murane, Svetlana. 2003. *Leksiko–semanticheskaja grupa glagolov zvuchanija russkogo i latyšshkogo jazykov*. Daugavpils: Saule.
17. Nichman, Zinaida. 1987. Glagoly govorenija. Sistemnyj analiz znachimyh edinic russkogo jazyka. *Paradigmatika v leksike i slovoobrazovanii*. Krasnojarsk: Izd-vo Krasnojarskogo un-ta, 50–58.
18. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfologija*. I. Rīga: Zinātne.
19. Poiša, Maija. 2001. Darbības vārda *dzīt* semantika Vidzemes sēliskajās izloksnēs. *Leksika: vēsturiskais un aktuālais. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 128. dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences tēzes. 2001. gada 23. februāris*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 35–36.
20. Polkovņikova, Svetlana. 2010. *Runas verbi A. Čehova stāstos un to tulkojumos latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozarē salīdzināmās un sastatāmās valodniecības apakšnozarē. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.
21. Sidorova, Natalija. 1976. K voprosu o semanticheskoi karakteristike glagolov zvuchanija. *Aktual'nye voprosy grammatiki i leksiki*. Moskva: MGPI, 185–212.
22. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga, LU Latviešu valodas institūts.
23. Vasil'ev, Leonid. 1985. *Znachenie v ego otnoshenii k sisteme jazyka*. Ufa: Bashkirsk. gos. un-t.
24. Zaliznjak, Anna. 2006. *Mnogoznachnost' v jazyke i sposoby ee predstaolenija*. Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur.
25. Zilberte, Lolita. 1988. Runāšanas verbi salīdzinājumos Andreja Upīša „Laikmetu griežos”. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 24. Rīga: Avots, 75–79.

Summary

Latvian linguist Inta Freimane initiated the study of speech verb semantics in Latvia; straight after the publications of her works in the 1960–70s the term of speech verbs (verbs of speaking) entered the field of linguistics in Latvia. I. Freimane has dedicated several research works to speech verbs and also regarded them in relation to other groups of verbs previously studied by Latvian linguists. More detailed analysis of the semantics of verbs was produced by the linguist in the 1970s with the publication of her article „Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība” (*Thematic classification and combinability of verbs*) in 1975 in which the author initiates studies of the thematic classification and combinability of Latvian three person verbs. I. Freimane produced a structuring of Latvian three person verbs in her publication of 1976 „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības” (*Peculiarities of combinability of speech verbs*). Along with setting the principles of the distributive description of speech verbs and considering the main peculiarities of combinability of speech verbs, the author in this study for the first time in Latvian linguistics also provides a definition of speech verbs. Structuring the group of speech verbs, I. Freimane highlights the fact that relating a verb to a certain lexico-semantic group is rather conditional, as in their semantic relatedness speech verbs are closely connected with other groups of verbs. In 1983 I. Freimane got published a

text book „Skaņu verbi latviešu valodā” (*Verbs of sound in Latvian*) in which speech verbs are strictly separated from pure verbs of sound, studying only the latter. In 2008 I. Freimane’s monograph „Trešā persona latviešu verbu sistēmā” (*Third person in the system of verbs in Latvian*) was published, in which speech verbs are mentioned, yet no extensive analysis of them is provided. No doubt, I. Freimane’s research has sustained its theoretical and practical significance nowadays in the context of study of verbs and the whole lexical system of the Latvian language.